

С. А. Брошківа

Засоби вираження функції нумеральності функціонально-семантичного поля квантитативності у сучасній українській мові

У сучасному мовознавстві функцію нумеральності функціонально-семантичного поля (далі ФСП) квантитативності виділяють на підставі різного набору диференційних семантичних ознак [див. детально 1:12-18]. На нашу думку, найімовірнішими і беззаперечними з-поміж таких семантичних ознак є “рахованість”, “означеність”, “більше ніж один”. Тобто така функція передбачає вказівку на визначену кількість рахованих об’єктів (на точне число), крім одиничного (однинність, або сингулятивність, формує окрему функцію).

Мета нашої наукової розвідки встановити систему різнорівневих засобів вираження вказаної функції в сучасній українській мові зі з’ясуванням їх польової структури у термінах “центр” – “ядро” – “напівпериферія” – “близька периферія” – “далека периферія”.

За прийнятим у лінгвістиці розумінням ядро функціонально-семантич-

ного поля містить найтиповіші форми і значення, найбільш вживані моделі форми, а периферія – нетипові форми і значення, маловживані моделі і форми [5:25]. Дослідження проводилося головним чином на матеріалі текстів правових документів незалежної України, однак залучалися також тексти інших стилів та тлумачний Словник української мови. Встановлення системи різнорівневих засобів вираження утруднювалося недостатньою опрацьованістю проблеми мовних рівнів та підрівнів відповідно до конкретних мовних одиниць (наприклад, як морфологічно трактувати числівник). Тому доводилося слідувати щодо трактування місця деяких мовних одиниць у системі мови за емпіричним матеріалом, а не за традиційною теорією.

Вказані вище диференційні семантичні ознаки притаманні, насамперед числівникам. Числівники мають два значення: 1) назва цифри і числа, 2) певна кількість предметів, що відбито в тлумачному словникові і на що неодноразово вказували граматисти [1:18-19; 6:144, 10:156-157], причому друге значення набагато вживаніше. Числівники означають реальну кількість предметів (Я з'їв два яблука, Він купив сім книжок), і лише коли йдеється про відомі явища елементарної математики (Два плюс два дорівнює чотири, Сім – натуральне число), реалізується абстрактне математичне значення. Власне тут числівники перестають бути числівниками, зазнаючи синтаксичної транспозиції в іменники, оскільки можуть виконувати в реченні функцію головного й другорядного члена речення.

В масиві правових документів суто математично-числовий варіант функції (позначення абстрактних математичних операцій) не засвідчується, проте є випадки, коли по суті предметно-рахункові функції опиняються в абстрактованих ситуаціях і виступають як математично-числовий варіант, наприклад за позначення органу, що видав паспорт, кодами: Миколаївська область 14. Одеська область 15. Полтавська область 16 і т.д.

В українській мові числівниками можна назвати слова зі значенням кількості від 2 до 999 (слово один стоїть особно, творячи окрему підзону сингулярності): два, три, чотири, п'ять, сім, десять, одинадцять, дев'ятнадцять, двадцять, сорок, шістдесят, дев'яносто, сто, триста, сімсот і т.д. Необтяженість числівників іншими неквантитативними семантиками (за невеликим винятком вторинного вживання числівників два - п'ять у значенні оцінки), їх вживаність, а також їх морфологічність, на чому слушно наполягає І.Р.Вихованець, трактуючи числівники як лексичні морфеми [4:30-33], ставить їх у центр зони нумеральності. Услід за І.Р.Вихованцем ми вважаємо за можливе кваліфікувати їх саме як лексичні морфеми з акцентуванням їх морфемного характеру. Це означає, що числівники є не суто лексичними, і навіть не лексико-морфологічними, а морфолого-лексичними засобами, що добре узгоджується з їх функцією – експонувати точну нумеральність. Саме із специфіки функції і

впливає морфолого-лексичний характер цих засобів. Граматичне значення завжди категоріальне, узагальнююче, натомість у даному разі вимагається точна вказівка на число, що заходить у суперечність із категоріальним значенням. Точність, а отже, конкретність, частковість, окремість, притаманна лексичним одиницям, якими, з одного боку, і є числівники. Водночас вони не виступають самостійними в граматичному плані, не можуть автономно виконувати роль членів речення (за винятком їх повної субстантивації), не мають категорій числа й роду, категорія відмінка є нестійкою. Ці ознаки вказують на лексичну неповноцінність числівників, що зближує їх за якістю з морфемами.

Таким чином, виступаючи міжрівневою морфолого-лексичною величиною, числівник набуває спроможності сполучати лексичну конкретність, точність і граматичну абстрактність, узагальненість.

Власне лексичних морфем в українській мові всього 35, решта ж чисел передається комбінаціями вказаних базових морфем (сорок п'ять, сто одиннадцять, двісті сорок п'ять).

Головним варіантом функції слід визнати предметно-рахунковий варіант – сполучення числівників з рахунковими словами, тобто словами на позначення предметів і понять, що піддаються рахунку. В аналізованому матеріалі правових документів незалежної України функція точної нумеральності майже винятково передається числівниками із значенням “певна кількість предметів”. До рахованих предметів при цьому можуть входити різні поняття. Найуживанішим рахованим предметом, частотність якого в кілька разів перевищує частотність решти рахованих предметів та інших компонентів числівниково-іменниково комплексу, є темпоральний компонент, пов'язаний із ФСП датування [див. про ФСП датування 2: 150-171], що вказує на рік, добу, місяці, дні тижня, частини доби і г.ін.: 1) Народним депутатом України може бути громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років (Конституція, ст. 76.); 2) За два тижні до завершення строку зберігання таких предметів митниця повинна повідомити про це їх власника (Митний кодекс, ст. 94. (12.12.91); 3) Особи, які раніше відбували тюремне ув'язнення... - перші два місяці тримаються на суворому режимі (Виправно-трудовий кодекс, ст. 29); 4) Організації надається право припиняти перевезення вантажів до усунення допущених порушень, повідомивши про це за п'ять днів вантажовідправника або вантажоодержувача (Про доповнення Статуту автомобільного транспорту Української РСР (25.01.78); 5) Громадяни знімаються з кооперативного обліку у випадках... 4) засудження до позбавлення волі на строк понад шість місяців, заслання або вислання (Про затвердження Правил обліку громадян, які бажають вступити до житлово-будівельного кооперативу (05.06.85). У зв'яз-

ку з семантичною відокремленістю темпоральної лексики від інших власне предметних слів та її великої поширеності ми виділяємо окремо темпоральний варіант функції. Саме цей варіант є найпоширенішим у текстах правових документів.

Високочастотним є також сполучення числівника не безпосередньо з предметним компонентом, а зі словами на позначення одиниць виміру (ваги, протяжності, об'єму, площі тощо), грошових одиниць, відсотків, частин якихось предметів і т.ін.: Ставка єдиного податку... у розмірі 79 грн. 48 коп. або у натуральній формі у розмірі 338 кілограмів пшениці м'якої третього класу з кожного гектара ріллі (Про збір на обов'язкове соціальне страхування, ст. 4 (26.06.97); Тканини... шириною не більше 57 сантиметрів (Про податок на додану вартість (03.04.97). Вакуум-випарна установка для переробки сільськогосподарської сировини на пасту продуктивністю 500 літрів на зміну (Про розробку і виробництво у 1993-1995 роках обладнання малої потужності для переробки сільськогосподарської продукції (05.07.93); Спеціальна економічна зона «Донецьк» знаходиться на півдні міста Донецька і займає площу 466 гектарів (Про спеціальні економічні зони... (24.12.98); Засудженням може бути додатково дозволено витратити... гроші в сумі п'ятдесят п'ять процентів мінімального розміру зар. плагі (Виправно-трудоий кодекс (чинна ред.), ст. 38); Ставка єдиного податку встановлюється для Глобинського району Полтавської області у розмірі 79 грн. 48 коп. (Про збір на обов'язкове соціальне страхування, ст. 4 (26.06.97); Початкову ціну може бути зменшено до початку торгів... не більш як на 50 відсотків (Про власність (07.02.91).

В даному разі числівники не можуть безпосередньо сполучатися з іншими словами, бо ці лексеми позначають нераховані предмети або поняття. Такий варіант нумеральної функції назвемо мезуральним. До мезурального варіанту слід віднести також своєрідне сполучення числівників зі словами, що нагадують одиниці виміру, наприклад, голова, чоловік, душа, копа, в'язка, банка, штука, коробка, мішок тощо. Нами зафіксовано як невластне мезуративи слова голова, чоловік, особа та банка, штука, ящик, мішок, пляшка: Постійно збільшується навантаження безробітних на одне вільне робоче місце. Протягом 1996 року воно зросло до 11 чоловік (Про Основні напрями соціальної політики на 1997-2000 роки (18.10.97). Для рахунку істот (неосіб), як правило, використовується така одиниця рахунку, як голова: Обладнання цеху для забою великої рогатої худоби та свиней продуктивністю десять голів на зміну (Про розробку і виробництво у 1993-1995 роках обладнання малої потужності для переробки сільськогосподарської продукції (05.07.93). Для рахунку неістот (це, як правило, теж нераховані предмети та поняття) застосовуються одиниці виміру банка, мішок, пляшка тощо. Слово штука вживається разом з рахованими предметами для уникнення повторення однако-

чих слів. Попри свою плеонастичність у розмовно-побутовому стилі, у діло-
вому стилі воно виконує дублюючу уточнювальну функцію. Випадки вжи-
вання невластиве мезуративів незначні і стосуються переважним чином пе-
реліків чого-нсбудь, зафіксованих певними діловими актами, наприклад, пе-
релік предметів гуманітарної допомоги у дарчому листі: Одяг та іграшки -
120 ящ. та 20 мішків, велосипеди - 4 шт.,... продукти харчування - 2000 банок,
чнючі засоби - 6 пляшок, ... швейні машинки - 5 шт., столи - 67шт., стільці - 170
шт., плита - 1 шт., холодильники - 3 шт. (Щодо митного оформлення вантажів
гуманітарної допомоги (12.12.97).

Серед числівникових сполучень із власне предметами переважають імен-
ники назви осіб і конкретних неістот: ...вимога у зв'язку з: 21) будь-яким
спором між двома або кількома власниками судна щодо використання судна
й розподілу прибутку (Кодекс торговельного мореплавства, ст. 42); Устано-
вити, що дві або більше особи, які мають сертифікати, що засвідчують їх
право на земельну частку (пай), можуть за їх бажанням здавати в оренду
спільну земельну ділянку через уповноважену ними особу (0367 Про орен-
ду землі (23.04.97); Конституційний склад Верховної Ради України – чотири-
ста п'ятдесят народних депутатів України (Конституція України, ст. 76.); ...Над-
силають другій стороні два примірники протоколу (Арбітражний процесу-
альний кодекс (діюча редакція).

Іменники на позначення абстрактних назв та особливо істот (крім осіб)
трапляються в числівниково-іменному комплексі рідше: Сьогодні можна
виділити чотири основні типи уявлень про політичну конструкцію суспіль-
ства (Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 1996 році); У тюрмах
встановлюється два види режиму: загальний і суворий (Виправно-трудовий
кодекс, ст. 29).

У семантиці інших нумеральних слів, крім суто квантитативних, наявні
також інші, неквантитативні (ненумеральні) семи. Так, у словах нуль, тисяча,
мільйон, мільярд, трильйон, дюжина і т.ін. поруч із семами квантитативності
наявні семи предметності, а також граматичні семи числа і роду, крім того,
вони виступають у реченні з тими ж функціями, що й іменники. Це дозволяє
багатьом ученим справедливо зараховувати їх до іменників [3:237; 8:386-387;
7:573 та ін.]. Ми вважаємо такі іменникові числівники лексико-морфологіч-
ними засобами. Вони є лексемами, що займають морфемні позиції, тобто
тільки виступають у функції лексичних морфем. Стосовно сполучуваності з
іншими іменниками, то рахункові іменники практично нічим не відрізня-
ються від числівників, крім дещо іншого розподілу частотності сполук, що
пояснюється їх великим числовим значенням, яке, наприклад, набагато рідше
поєднується з темпоральними компонентами, з назвами істот та конкретни-
ми назвами неістот. У правових документах вони вживаючись головню на

позначення кількості грошових одиниць: Площа землі, що звільняється від оподаткування земельним податком, визначається із розрахунку суми інвестиції у грошовій формі до статутного фонду таких підприємств на 1 га площі землі, яку вони займають, еквівалентній 400 тисячам доларів США (2535 Про плату за землю (03.07.92); Затвердити кошторис видатків на підготовку і проведення цих виборів у сумі 21,811 мільярда карбованців (Про асигнування видатків на підготовку і проведення 19 травня 1996 р. виборів народного депутата України замість вибулого у Бориспільському виборчому окрузі № 208, Київська область (14.03.96); Вишукати можливість виділення Київській обласній державній адміністрації на 1994 р. із Фонду здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення додаткові капітальні вкладення в розмірі одного трильйона карбованців (Про невідкладні заходи щодо усунення наслідків Чорнобильської катастрофи в Поліському районі Київської області (22.04.94).

У зв'язку зі сказаним іменникові числівники можуть бути віднесені до ядра, але не до центру нумеральності. Це ж стосується і складених нумеративів, компонентом яких є іменникові числівники (рахункові іменники): тисяча двісті тридцять сім, два мільйони триста тисяч вісімсот одинадцять і т.ін., наприклад: Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України (Конституція України (28.06.96) Попри те, що дробові числівники мають подібну семну структуру як і кількісні, вони теж не можуть належати до центру нумеральності через свою маловживаність (дві сьомих, дванадцять тридцять перших), становлячи ядро зони, наприклад: Засідання секції Вищої ради юстиції вважається правомочним, якщо на ньому присутні не менш як три четвертих від її складу (Про Вищу раду юстиції (15.01.98). Ті ж дробові числівники, частотність вжитку яких в українській мові досить велика, являють собою іменники (половина, чверть, десятина, сотка, тощо, а тому належать до напівпериферії. Виняток, мабуть, становить лише числівник півтора (півтори), який можна віднести навіть до центру нумеральності. Він засвідчується в текстах правових документів дуже часто, переважно у сполученні з темпоральними іменниками (попад 70% усіх фіксацій), наприклад: Жінкам, що мають дітей віком до півтора року, надаються, крім загальної перерви для відпочинку і харчування, додаткові перерви для годування дитини (Текст Кодексу законів про працю (діюча редакція).

Лексична морфема пів зафіксована кільканадцять разів лише в слові півроку, наприклад: Основною формою роботи Ради є засідання, які проводяться не рідше одного разу на півроку (Про Положення про Держкомітет України по стандартизації, метрології та сертифікації (24.05.96). Ми вважаємо, що пропозиція написання пів окремо зі словами, коли воно вживається у зна-

ченні "половина" [Український правопис: Проект найновішої редакції. - К.: Наук. думка.-С.41], не має рації, через те що це не така ж лексична морфема як інші числівники, що їх пишемо окремо, вона є значною мірою морфологізована, бо цілковито втратила відмінкові форми.

Серед дробів до лексико-морфологічних засобів належать іменники половина та чверть, а також частотні засоби вираження десяткових дробів на зразок нуль цілих п'ять десятих, що зазвичай мають цифрову графічну передачу, напр.: Київська область, затвердити кошторис видатків на підготовку і проведення цих виборів у сумі 21,811 мільярда карбованців (Про асигнування видатків на підготовку і проведення 19 травня 1996 року виборів народного депутата України замість вибулого у Бориспільському виборчому окрузі № 208, Київська область (14.03.96). Інших подібних засобів у аналізованих текстах не зафіксовано. Середній ступінь вживаності притаманний іменниковому дробові половина, що вживається передусім на позначення складу людського колективу, рідше на позначення 1/2 частини предмета, грошової суми. З темпоральними іменниками вживається рідко. Невеликий ступінь вживаності має іменниковий дріб чверть (12 фіксацій серед 50 000 документів), наприклад: Виробничі потужності завантажені лише на чверть (Про Концепцію діяльності органів виконавчої влади у забезпеченні енергетичної безпеки України (19.01.98).

До напівпериферійного шару слід віднести також решту рахункових іменників, у яких нумеральні семи ще виразніші, а кількість їх більша: десяток, сотня, десятка, сотка, двійка, трійка, сімка, п'ятина, сімнадцятка, сороківка і т.д. Нами засвідчено незначну кількість випадків вживання лексичних засобів нумеральності на позначення відповідної цифри, наприклад: У внутрішній частині головки двійки цифрового позначення номіналу, що розташоване в розетках з країв біля геометричного орнаменту лицьового боку банкноти відсутня штриховка тонкими лініями (Про фальшиві банкноти номіналу 20 гривень зразка 1992 року (04.05.98): При поганій чітності дозволяється цифри передавати окремо, при цьому вони передаються так: одиниця, двійка, трійка, четвірка, п'ятірка, шістка, сімка, вісімка, дев'ятка, нуль (Про введення в дію інструкції по використанню засобів радіоіз'язку в митних органах (14.04.93). Незначним є й функціонування лексичних засобів у значенні "група з певної кількості": Вважати реабілітованими осіб, які з політичних мотивів були несобгрунтовано засуджені судами або піддані репресіям позасудовими органами, в тому числі «двійками», «трійками» (Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні (17.04.91); ДЮСШ, СДЮШОР, спортивних клубів (КФК), що увійшли до трійки найкращих (Про затвердження Положення про єдину систему оцінки роботи фізкультурно-спортивних організацій України зі спортивної майстерності з олімпійських видів спорту на 1998-

2000 рр. (19.06.98). Лише слово сімка має порівняно більшу вживаність, що зумовлено позамовними причинами: наявністю політично-економічного терміна “Велика сімка”, наприклад: Про взаєморозуміння між Урядами країн «Великої сімки» (Про ратифікацію Угоди про грант... Урядом України та Чорнобильською атомною електростанцією (18.03.97); Про проект Звернення Верховної Ради України до парламентів країн Великої сімки та Європейського союзу про Чорнобильську катастрофу (Про орієнтовний перелік питань для розгляду Верховною Радою України у квітні 1995 року (24.03.95). Тільки у поодиноких випадках засвідчується інший контекст: За рівнем якого [літакобудування] вона [Україна] входить до сімки провідних держав світу (Виглошення щорічного послання про внутрішнє і зовнішнє становище України (12.05.98).

Близька периферія велика обсягом щодо засобів вираження нумеральності, проте семи нумеральності тут, власне, недомінують. Сюди ми відносимо, по-перше, рахункові іменники, в семантичній структурі яких додаються конотативні семи: десяточок, сотенька, десяточка, соточка, двієчка, трієчка, сімочка, дюжинка, сімнадцяточка, сороківочка і т.д. По-друге, маловживані рахункові іменники: двадцятко, тридцятко тощо; по-третє, близьку периферію складають рахункові прикметники (порядкові числівники), утворені від числівників та рахункових іменників (перший, другий, третій, четвертий, п'ятий, сотий, тисячний, мільйонний і т.д.). У своїй семантичній структурі вони сполучають сему нумеральності з якісною семою порядковості “такий, що займає певне місце у ряді наступних”. По-четверте, сюди ж належать також інші прикметники, прислівники та дієслова, утворені від рахункових іменників: потрійний, двоїстий, двійковий, десятковий, по-п'яте, по-шосте, по троє, по четверо, двічі, тричі, повторювати, подвоїти, утроїти, роздвоїтися, потроєний, роздвоєний, подвоюючи, потроюючи, роздвоюючи і т.ін., а також віддієслівні іменники (подвоєння, роздвоєння тощо). Перша і друга групи рахункових слів у текстах правових документів не вживаються через свою конотативність.

До близької периферії слід віднести також словотвірні засоби вираження нумеральності. До словотвірних засобів нумеральності ми зараховуємо винятково словотвірні типи зі значенням нумеральності, тобто коли в дериватах виступає не лексичне, а словотвірне значення нумеральності. Прикметникові деривати утворюються, як правило, за допомогою зрощення-суфіксального способу на базі відповідних словосполучень із нумеральним компонентом: два боки – двобічний, чотири осі – чотиривісний, три кімнати – трикімнатний.

Такі деривати у правових текстах мають низьку вживаність і фіксуються спорадично; двобічна угода, двобортне пальто, двовісний віз, чотиривісний

вагон, тригранна піраміда, двокамерний термонасос, двоквартирний жилий будинок, трикімнатна квартира, п'ятиповерховий будинок і т.ін. Крім ступеня вживаності, словотвірні засоби обмежені також активністю основ переважно числівників два, три, чотири. З цього ряду випадають лише нумеральні деривати з другим темпоральним компонентом -годинний, -денний, вживаність яких помітно вища, ніж інших, а в ролі нумерального компонента виступають числівники в значному розсязі: тридцятигодинний режим роботи, триденний термін, сорокагодинний робочий тиждень, двадцятиденний строк і т.д.

У окремих випадках прикметникові нумеральні деривати утворюються зрощенням способом, наприклад, тривалентний хром-іон, або ж їх мотивацію можна трактувати подвійно, як двоколісний транспортний засіб (- два колеса, або дво + колісний), стовідсотковий (- сто відсотків, або сто+ відсотковий) тощо.

І нарешті, до далекої периферії нумеральності належать кількісні і дробові числівники, рахункові іменники тощо, які перебувають у пасивному складі сучасної української лексики, тобто є або архаїзмами, або діалектизмами. Це такі кількісні числівники як дев'ятдесят, штири, штирдесят, у тому числі й діалектні складені числівники своєрідного типу рахунку двадцять без двох (18), п'ятдесят без трьох (47), одинадцятьсот (1100), сімнадцятьсот і т.ін. Це застарілі дробові числівники: півтретя (2 з половиною), півчетверта (3 з половиною), піввосьма (7 з половиною), півчвартаста (350), півп'ятаста (450) і т.д., рахункові іменники на кшталт копа (50), дві копи (100), копа кіп (2500), дві-сот кіп (10 000), сот-сот-крат кіп (500000), тузін (12) та ін. І ця старовинну систему лічби детально подано в [9:111-112].

Сюди ж слід залічити і надто спеціальні рахункові іменники, що належать винятково мові математики. Це рахункові іменники на позначення великих чисел (секстильйон, септільйон, октавільйон), на позначення спеціальних математичних величин, напр.: число π (пі), число e , число i та ін. Всі ці утворення, звичайно, трапляються подекуди лише в текстах художньої та почасти наукової літератури. До далекої периферії належать також іменникові нумеральні деривати, які є просто реліктами: двобій, тризуб, двовладдя, двокрапка тощо.

Таким чином, у сучасній українській мові нумеральність являє собою окрему підзону в межах зони визначеної кількості функціонально-семантичного поля квантитативності й чітко структурується за спадом ознак "типові (домінантні) нумеральні семи" + "вживаність" від центру та ядра через напівпериферію в напрямку до близької та далекої периферії. Центр нумеральності морфологічний (лексичні числівникові морфеми), а решта шарів являють собою, за винятком незначного нашарування словотвірних засобів, лек-

сико-семантичні засоби, що дозволяє твердити про морфологічно-лексичний характер підзони нумеральності.

1. Акуленко В.В. О выражении количества в семантике языка // Категория количества в современных европейских языках.-К., 1990.
2. Бондар О.І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження.-Одеса, 1996.
3. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). - М., 1972.
4. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. - К., 1988.
5. Гак)В.Г. Теоретическая грамматика французского языка: Морфология.-М., 1986.
6. Городенська К.Г. Числівник // Граматика української мови: Морфологія.-К., 1993.
7. Плотнокова В.А. Имя числительное // Русская грамматика. - М., 1982.-Т.1.
8. Реформатский А.А. Число и грамматика // Вопросы грамматики: Сб. ст. к 75-летию акад. И.И.Мещанинова. - М.-Л., 1960.
9. Смерчинський С. Нариси з української синтакси (У зв'язку з фразеологією та стилістикою). - Харків, 1932.
10. Hurford G.H. Language and Number: the Emergence of Cognitive System. - Oxford, 1987.